

ДВЕ ЕНЕРГИИ НА ПРЕДПРИЕМАЧЕСТВОТО И РОЛЯТА НА ИНСТИТУЦИИТЕ ПРИ УПРАВЛЕНИЕТО ИМ

Печалбата като мотивация на предприемачеството се постига на основата на гравивна енергия, насочена към производство на социално ценни продукти; на основата на егоистична енергия в две форми – екстремални, откровено антиобществени и неекстремални, тихи, субклинични. Изследвани са техните прояви в страната, най-масовите им форми, особената опасност, която представляват при традиционната икономика, мястото им в “стратегическата несигурност” на предприятията. Изходът е в активизиране на институциите и установяване на по-активен контрол върху тях в борбата с негативната предприемаческа енергия; активизиране на определени форми на държавна политика за подпомагане предприемачеството със социална насоченост.

JEL: A13

Основната част от сферата на икономическата и социалната дейност изобщо заема трудовото социално пространство. Но това, което я динамизира и издига на нови равнища, е предприемаческата енергия. Предприемач е този, който планира и управлява предприятието и "носи капиталовия *или* личен риск".¹ Тук се включват два компонента: функции по управлението и поемане на риск. От всички социално-икономически персонажи - собственик, работник и предприемач, най-голям е рискът за предприемача. Ако предприятието се ликвидира като икономически субект, ликвидира се и предприемача като социално-икономически персонаж. Ако предприятието печели, то печалбата принадлежи на предприемача. Мотивът "енергия за печалба" се превръща и в мотив да се поема риск.

Ако рискът е вероятност да се загуби, то какво е печалбата?

Известно е, че според Маркс печалбата е незаплатената част от труда на работника (след сложната трансформация на принадлежната стойност). Това разбиране произлиза изобщо от трудовата теория за стойността. Адам Смит разглежда печалбата като награда за контрола, който предприемачът упражнява. Жан Батист Сей я приема като награда за вложения капитал, за осъществената управленска функция и поетия риск. Той смесва доходите на социално-икономическите персонажи, но ясно изгражда връзка между печалба и риск. Ролята на риска за получаване на печалбата става все по-масово застъпвано гледище. Според Макконъл и Брю² печалбата е "награда

¹ На базата на определение на Gabler Volkswirtschafts lexikon.

² Цит. по Патласов О.Ю. Теория и практика предприемаческого риска. Омск, 1997.

за предприемаческите способности и за поетия икономически риск". Осипов³ вижда два компонента на печалбата, обособени във формула:

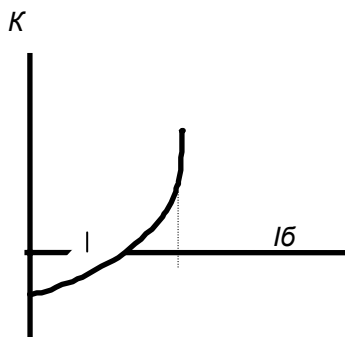
$$K = Ic + Ib, \text{ където}$$

K е очакваният от един инвеститор доход от всеки вложен лев;

Ic – доходът, свободен от риск (доход без риск);

Ib – възнаграждението за риска.

Ако Ic е една условно постоянна величина, то Ib – доходът за рискови мероприятия, е толкова по-голям, колкото е по-голям рискът изобщо. Или на малък риск, отговорът е малка печалба, на голям риск – голяма печалба като средна величина, при която печалбата е само за "плюс вариантите" (фиг.1).

Фиг. 1

Патласов свързва рисковете и печалбата с обектите, в които са вложени парите и е изградено предприятието. Той дава статистически данни, от които се вижда, че "тихите пристанища" на парите (с най-малки рискове) носят и най-малка печалба. В изследваната ситуация с най-малки рискове, но и най-малка средна печалба са: 1) държане на налични пари; 2) банкови депозити и т.н. (най-рисковите производства са с най-висока средна печалба); ... 8) високотехнологични производства; 9) вложения в ноу-хау; 10) хазарт.

Връзката "риск-печалба" в предприемачеството е основна – рискът увеличава печалбата. Измежду десетте основни компонента на предприемачеството⁴ може да се отдели особената значимост на:

1. Мотив – стремеж към печалба и породена от него *енергия за печалба, за възнаграждение*. Безплодно е предприемачеството, което не може да развие такава мощна енергия; 2. Инициативност, търсене, откривателство – първо следствие от мотива към печалба; 3. Готовност да се поеме *риск, съразмерен с очакваната печалба. голямата печалба провокира и към поемане на голям риск*. Ако се ограничи в тези

³ Осипов, М.Ю. Основы предпринимательского дело. Благородный бизнес. М., с.139.

⁴ Станков, Вл. Относно предприемачеството и неговото социално пространство. – Икономическа мисъл, 1996, N 3.

характеристики, предприемачеството изисква и селектиране на хората според способностите им за предприемачество: *Това са хора енергични, инициативни, решителни и готови да поемат риск в начинанията, които водят до печалба.*

При тази определеност на предприемачеството се поставя въпросът с *какви дейности да се търси печалба, вкл. като се рискува.*

Възможно е с дейности, които разделят предприемаческата енергия в две форми:

1. *Градивна, съзидателна енергия*, чието влагане динамизира цялото социално пространство. Понятието предприемачество се отъждествява в масовото съзнание с разбирането *полезна дейност - чиито плодове са от полза за всички*. Тя дава социални резултати, стоки и услуги, задоволява потребности, създава работни места, увеличава доходите, бюджетните приходи, изгражда материален и духовен комфорт за обществото. Поради своя мотор - развиване на енергия за печалба, предприемачеството е най-ефективно като личностна изява. Провалът на гигантския експеримент - ликвидиране на частното предприемачество и заменянето му само с държавно, утвърди разбирането за уповаване на частното предприемачество и неговата икономическа основа - приватизацията.

Прегледът на стопанската политика на държавите в ЕС показва тенденция към изравняване на отношението към частното предприемачество на политическо равнище. То се подкрепя активно от партиите на трудовото социално пространство, защото е основа за решаване на социалните проблеми. Активно се подкрепят от всички и едрите предприемачи, големият бизнес, който създава скелета на икономическата мощ, острието и силата на трансконтиненталните икономически експанзии.

2. *Егоистична рушителна енергия*, която дестабилизира социалната хармония, спъва развитието на градивната предприемаческа енергия. Това е енергия за себе си, без да се дава социално ценен продукт, която води до печалба за сметка на загуба за обществото, за субектите, уповаващи се на градивната енергия, на необходимостта "да се даде на хората, за да се вземе".

Кой тип енергия ще се развива, ще надделява и от това дали обществото ще се развива или блокира, зависи от обществените институции, както и от исторически формирали се характеристики на обществото.

Научната мисъл в един по-начален период е привлечена от градивната предприемаческа енергия, от нейната роля за обществения прогрес. Негативните форми са се отделяли от предприемачеството като проява на съвършено самостоятелна област, отъждествявана с маргиналните форми на престъпност.

Едностранно позитивната характеристика на предприемачеството е характерна при тази група водещи изследователи. Шумпетер⁵ вижда два функционални типа на предприемач, но и двата с активно социално поведение:

Първо, *предприемач-пионер* в дадена област на социална дейност, изпълняващ водеща, новаторска роля. Той е "рушител на равновесието", човек на новостите, на технически и организационни иновации, на нови комбинации на ресурсите. С новаторствата той осигурява по-високо производствено равнище за обществото. Възнаграждението му е "пионерската печалба" - награда за риска. Това е специалната печалба, която обаче е само за един начален период, когато рисковата опасност отблъсква масовия производител, идващ "на готово", на сигурно. Това е разбираемо – загубите от неуспешни нововъведения и неприети продукти от пазара в икономиката на САЩ се изчисляват на десетки милиарди долари годишно.

Шумпетеровият втори тип - *предприемач - стопанин*, е също позитивна социална фигура - ръководителят на предприятието в неговото ежедневие. Той е предприемач на спокойния производствен ритъм, стабилизатор на икономическите процеси, което позволява да се консумират продуктите от иновациите и риска. Така се формира цялостното предприемаческо пространство по Шумпетер, провокиращо потребност от поддръжка на институциите поради активната си обществена функция.

Подобна е и характеристиката на предприемачеството на Хойс.⁶ Той класира също само позитивни типове според фазите на развитие на стопанските процеси, а именно: 1) експериментиране; 2) експанзия (реализиране на експерименталния предприемачески замисъл); 3) фаза на зрялост; 4) стагнация. Чрез фазите Хойс изгражда връзка с Шумпетеровата класация на предприемачите: в първите доминира пионерският, новаторският тип, докато в последните две - предприемачът-стопанин.

Кирцнер⁷ дава друго тълкувание на пионерния тип предприемач. Той не създава неравновесие, а напротив - открива празнотите в икономиката, създаващи неравновесие, и ги запълва. Такива празноти са например незадоволени потребности, вкл. липса на стоки, което създава дефицит, трудоемки процеси, оскъпяващи продуктите, и т.н.

Допълнението и на тези автори потвърждава виждането за предприемачеството само като форма на правно формирана социално насочена енергия, която изисква позитивна обществена реакция. В случая негативните форми остават "незабелязани" или се обособяват в отделни антисоциални явления. Негативната егоистична енергия произлиза от самата същност на предприемачеството, *от тясна връзка между риск и печалба, от това, че*

⁵ Schumpeter, J. Theorie der Wirtschaftliche Entwicklung - 8 Anfl. Berlin, 1993.

⁶ Henss, E. Allgemeine Markttheorie. Tübingen, Zürich, 1963.

⁷ Kirzner, I.M. Wettbewerb und Unternehmertum. Tübingen, 1978.

рискът носи печалба. Силата, която може да ограничи или блокира негативни прояви, са институциите: морални норми, религиозни норми, доколкото са самостоятелни, обществени представи за ред, за правилно състояние на нещата, които също се превръщат в норми, граждански образувания и инициативи, закони, подзаконовни актове, държавни органи, преди всичко - силови, които осигуряват действеността на институциите и подкрепят градивните форми на предприемачеството. Религията подкрепя "богоугодните дела", осветява делата "за общо благо". Добрите дела се свързват със сакралност - "Който прави добро, добро намира", или "Бог наказва грешния", но дава и шанс с нормата "Бог прощава". Държавните и властовите форми (регионални - например феодални сюзерени) дават огромен принос за развитието на цивилизацията чрез активната подкрепа на социалната предприемчивост и твърда, често жестока борба срещу антисоциалната (на крадеца се отрязват ръцете, с които краде, и т.н.).

Там, където институциите не подкрепят градивната енергия на предприемачеството и водят слаба борба срещу негативната, обществената динамика се забавя, негативната енергия задушава позитивната, възниква дисхармония в обществената структура.

Негативната енергия за печалба обаче в цели световни региони и отделни периоди е била толкова мощна, че преодолява действието на институциите и дори ги поставя в служба на самата себе си. В подкрепа на казаното можем да посочим експанзията за завладяването на Новия свят, огромните шансове за печалба, които той създава, както и възстановяването на робството в човешката история.

Новооткритите земи създадоха диспропорции между ресурсите - на огромната маса земи и други материални ресурси не съответстваха човешките ресурси. Тогава се развива търговията с черни роби, в мащаби, които едва ли са по-малки от тези при древните империи. Оберт Михаел⁸ оценява, че броят на робите, доставени живи в Новия свят, е между 10 и 60 млн., или една четвърт от населението на Западна Африка. Мощната негативна предприемаческа енергия не могла да бъде обуздана от никакви институции. Не са повлияли нито религиозните призови за любов между хората, нито идеите за свобода, братство и равенство на Великата френска революция, нито забраната за робство от Виенския конгрес през 1815 г. от силите-победителки срещу Наполеон.

Като управленска интерпретация робството е форма на едностранно управление на работната сила - само от позициите и интересите на принципала и зачитане другата страна - агента, доколкото е фактор на тези интереси. Именно поради подобна икономическа привлекателност робството преодолява институции и съществува в различни форми и до наши дни. Търговията с хора в Сенегал е преустановена официално чак през 1962 г., в Мавритания - през 1981 г., но и сега там има около половин милион

⁸ *Michael, O. Die Sklaveninsel.- Die Zeit, 1977, N 11.*

работници, които се отчитат в актива в баланса на предприятията. Те нямат права, а някои нямат дори и име.

В Америка общественото мнение (Хариет Бичер Стоу) изрази съчувствие към робите едва когато се появяват други форми на задоволяване на стремежа към печалба. Дотогава антихуманната негативна енергия преодолява съчувствието, то е безсилно. Английската държава не е пречела на пиратството, увеличаващо могъществото ѝ. В тези случаи *приносът на негативната енергия за увеличаване на печалбата води до победа над институциите и дори поставянето им в нейна услуга.*

За да се разбере негативната енергия към печалба и да се приеме като важен компонент в реформирането на дадена страна, трябва да се анализира нейната структура. Тя включва:

1. *Екстремални форми*, крайни фази, откровено антиобществени, обособени като престъпни. Мафията е организация, при която личните, частните интереси се задоволяват в открито противоречие с обществените. Мафиотските тенденции в обществото обаче са познати само като екстремуми, популяризирани чрез филмови и други атракции. Извън филмовите отражения мафиотските, т.е. егоистични, но антиобществени действия, не се свързват с това понятие. Екстремуми са различните форми на престъпността - организирана, индивидуална и др. Именно при екстремалните форми се получава откъсването им от предприемачеството изобщо. Екстремумите на негативната енергия - пиратство и робството, обаче са опровержение на това. Мащабните екстремални форми, обикновено в сянка, са "източването на банките", лошите кредити и т.н.

2. *Неекстремални, тихи, субклинични, делнични форми*. Те са с почти ежедневно присъствие - скромни присвоявания и измами за сметка на производител, потребител, обществото, сенчестата икономика. Началото е малки рискове с незначителни печалби, риск от дребни нарушения на институционални норми със слаба вероятности за разкритие - институциите са насочили вниманието си към екстремалните форми, затова рискът е малък, а и реализирането му не води до застрашителни наказания. *Иманентната същност на предприемачеството - да се рискува с цел печалба*, може лесно да се прояви - тук не е необходима личностна яркост като смелост, енергичност, бруталност, решителност, жестокост, мащабност. Всеки може да се подведе от тези "тихи" източници на печалба, но граница-пропасть между формите няма. *Оттук ще започне антисоциалното, а докъде то ще спре, прищипвано от енергията за печалба с поемане на риск, зависи от препятствията, поставени от институциите.* Без категорични норми и органи, осигуряващи изпълнението им, неекстремалната негативна енергия може да нанася не по-малко обществени вреди от екстремалната - тя става по-масова.

Неекстремалните, субклиничните форми получиха силен размах през последните години на реформи. Вековното примитивно внушение за бизнеса

като далавера, байганьовски "келепир" за сметка на друг, идеологическите клейма при тоталитарното дирижиране на мисълта надделяват над институционалните препятствия като морал и обществено мнение. В отделни среди това мнение е в полза на "келепира" и подмамва с възможностите за принос в печалбата и личното благосъстояние на извършителя. Негативната, неекстремална енергия обаче расте, когато институциите не съумяват да превърнат печалбата в загуба. "Апетитът идва с яденето", още повече когато не се плаща или е евтино. Липсата или малък риск от загуба допринесе за развихряне на тихи форми, последствията от които са за сметка на широките граждански слоеве - например някои популярните форми като:

- Производство на колбаси и млечни произведения с вложени суровини, които увеличават печалбата, но ощетяват потребителя; колбаси с вложени субпродукти (например соя) над обичайните или обявените количества; сирене с намалена масленост и увеличено съдържание на сол и т.н. За това допринася както малко отчитаната сложност на проблема, така и идеите за оттегляне на държавните институции.

Известно е, че в условията на централизираната икономика голяма роля играеха държавните стандарти, определящи множество задължителни качествени показатели. Стандартите обаче сковават предприятията и могат да ги направят слаба страна в конкурентната борба. Невъзможно е силно присъствие на пазара, особено на външния, без адаптация към променените му изисквания. Последното води до морално остаряване на задължителните държавни стандарти и превръщането им в препятствие за пазарния успех. Само предприемаческата енергия на предприятията може да доведе до масова (по отношение на видовете) и бърза (по отношение на времето) пазарна адаптация на качествените показатели. В пазарна интерпретация *качеството представлява такава характеристика на качествените показатели на стоката, която е приета, санкционирана от пазара*. Може да се каже - необходима на обществото, защото пазарът е *неговият икономически образ*. Тук обаче се изключват пазарните "къошета", които нанасят вреди (пазар на наркотиците, нелегален пазар на оръжия и т.н.). В такъв смисъл никъде пазарът не е неограничен, без обществени забранителни въздействия. Като се елиминират тези пазарни форми, трябва да се даде възможност на предприятията да съставят свои продукти на базата на свои нормали в рамките на определени много по-широки характеристики за качество (полезност и безвредност).

Тази популярна ситуация илюстрира актуалността на нормотворчеството и на контролните технологии при пазарното стопанство. Те трябва да осигурят прегради пред мафиотските тенденции, но същевременно да дадат простор на пазарните механизми към качествено усъвършенстване. Контролните технологии не се противопоставят на качествените промени. Без тях не е възможна промяна в качественото равнище на националното производство. В анализираната ситуация е очевидно, че повечето признаци

на качеството не могат да се установят с органолептични средства. Не е възможно визуално, с палпаторни манипулации, мирис и т.н. да се установи дали месото е телешко или говеждо, дали е от черношарена порода говеда или от специализирана за месо с високи вкусови качества. Различаващите признаци се отстраняват, а всички меса се продават като телешки. Това означава, че без специализиран контрол по веригата на производството не могат да се реализират пазарните изисквания за качество, т.е. пазарът не може да окаже реални въздействия.

При големите възможности на различните оцветители, ароматизатори и т.н. може да се прикрие истинската органолептична качествена характеристика на продукта. Наивните представи, че пазарните сили сами "ще наместват всичко", доведе до такова закъснение на държавната намеса, че в някои случаи тя става и юридически оспорвана. След масовите сигнали са затворен над 350 дребни кланици и месопреработвателни предприятия. Липсата на минимален разрешителен или прекалено толерантен режим, на истинска система на лицензиране в тези случаи дава основания на засегнатите да питат защо са разрешавали тяхната дейност на друга правна основа и едва сега, когато са направили вложения, тя им се забранява.

- Изнудване на земеделски производители от прекупвачи с монополни договарияния - млякото се закупува по 0.20 лв. на литър (има и райони по 0.15 лв.), доматиите - по 0.15-0.20 лв. (в Петричко - по 0.05 лв.) и т.н.

- Нелоялната борба с конкуренцията обикновено поставя началото на преминаване към екстремални форми на нарушения, на открита престъпност: предупреждения, компрометиране, но следват например повреди на съоръжения и сгради, палежи, убийства.

- Негативната енергия в бизнеса често се възползва от слабите позиции на работната сила, което води до нарушаване на общопризнатите норми за равнище на заплащане, занижени осигурителни и застрахователни вноски, лоши хигиенни условия на работа, продължителен работен ден без доплащане и т.н.

- Палезите на стърнищата с цел улесняване на работата, на гори (установени са над 40 през лятото на 2000 г.) с цел разрешаване на използването на обгорения материал започнаха като тихи, но еволюиращи към екстремални форми на негативна енергия.

Тихи, дребни но и мащабни нарушения са скриване на доходи и неплащане на полагащи се данъци. Тук малките нарушения могат да съблазнят лесно и собствениците на фирми, и обикновените граждани. Трудно ще се намерят лица, които да не са се поддавали на такива нарушения. Малките им мащаби не провокират съвестта и морала като вътрешна съпротива, но и с малкия риск подхранват съблазняването. Безнаказаността и примерът на "големите извършители" пришпорва процеса, преминава се към мащабни нарушения. Развитието води до мафиотски образувания, с големи възможности за подкупване на държавни чиновници,

особено с цел прикриване на дейности и доходи. Широки мащаби добива и развитието на дейности без регистрация на предприятие, без отчитане на продукцията с цел неплащане на данъци, невнасяне на осигуровки и застраховки.

Една от най-мащабните форми на негативна енергия, която ще създаде най-големите затруднения в борбата с нея, е корупцията сред чиновничеството, органите на държавното и общинското управление, на държавни фирми и големи частни предприятия. Не случайно на Запад развитие получи теорията за принципала и агента. Целият този кръг, подаващ се на корупция, но преди всичко органите на държавното управление, застрашава икономическото и изобщо социалното ни развитие.

Периодът на приватизация на огромни национални богатства създава възможности за мащабни форми на корупция: предпочитания при продажба на предприятия независимо от обявените търгове; преференции за близки и роднини, преливане на средства чрез поръчки, продажби и т.н. на фирми на съмишленици, използване на властта на партиите за обогатяване; прикриване на необявена дейност, нарушения при деклариране на доходи, неспазване на качествени изисквания на продукцията и т.н.

Застрашителното в случая е, че корумпирането на държавни органи, използването на партиите и на властта им за обогатяване има дълбоки корени у нас. Преди да говорим за специфичната роля на самата обстановка на реформи и дестабилизации, трябва да се отчетат тези мащабни фактори, "отхранени" от историята ни. Държавното управление след Освобождението има два преливащи се условия периода:

I период. От Освобождението до войните (десетте години на ХХ в.). Въодушевляването от Освобождението и Съединението подхранват идеите за "служене на отечеството", не липсват впечатляващи детайли и решения. В началото за мащабна корупция едва ли може да се говори и не тя е главният проблем. Неефективността на институциите се дължи на неподготвеността на държавните служители и ниската образованост. Започват партийни и междуинституционални боричкания. През погледа на европейските наблюдатели много от нашите ръководители изглеждат неподготвени, простовати. Иречек е безпощаден. Той пише за министри с мръсни дрехи, с шаячни палта, които купуват лук и го слагат в джобовете си, за депутати, спестяващи пари за волове, но не е впечатлен от техни мисли и деяния за обществото от европейски тип.

II период. Войните създават първата мащабна корупция. Сега механизмите на демокрацията често са подчинени не на обществените, а на партийни и кастови интереси. Дошлите на власт партии използват властта за "настаняване" и облагодетелстване на свои хора. Констатациите сега са резултат и от едно продължение на миналото, но със съвременни катализатори. При монопол на едностранната тоталитарна система партийният егоизъм се обосноваваше с идеологически доводи.

Възможностите на властта се използват за заемане на удобни места в йерархията, за привилегии в системите на образованието, в ползването на държавната собственост, в осигуряването на дефицитни условия за битов комфорт и т.н. Корупцията при прилагането на механизмите на демокрацията разшири възможностите за егоистично използване на властта, за натрупване на капитал, т.е. на богатство, което се самоумножава, чрез скрити предимства при приватизацията, привеждане на средства във фондове, поръчки на "свои" фирми и т.н. Наличието на богатство и икономическа власт прави ненужни привилегиите при снабдяване, учение, ползване на държавно битово имущество и т.н.

Поредното компрометиране на демократичните механизми все повече увеличава основната опасност - отвращение на една нарастваща част от обществото от самите механизми, след като не се е реализирало очакването. Това обаче се осъзнава от организацията - управленска алтернатива само като "наливане на вода в нейната мелница", а не като опасност за институциите изобщо. Разликата от демокрацията в ЕС е очевидна. При корупционните разкрития, свързани с името на Хелмут Кол (Германия), алтернативните партии не се възползваха активно, а преди всичко изразиха загриженост за авторитета на държавните институции изобщо.

Какво отново ни разкрива миналото?

Видни дейци в нашата история са търсили изход от корупцията чрез корекция на демократичните механизми от един автократичен орган. Той започва да изглежда необходим при незрялост на обществото и неразвитост на позитивна гражданска инициатива. В нашите условия това е бил монархичният институт. Докато във Великобритания ефективността на демократичните механизми за направляване на обществената енергия постепенно свежда кралската институция до символ и церемониален фактор, у нас към нея прибягват във възгледите си и дейци с дълбоко демократични настроения. Отявленият противник на царската власт и борец срещу личния режим в миналото - социалистът П. Джиров, констатира лошото управление на всички партии⁹ и отбелязва, че всички чакат от властта да задоволят "партизанските си нужди". Като изход той вижда намесата на държавния глава "от време на време" в работата на меродавните държавни институти. Той приканва царя да назначи "непартизанско правителство" от добросъвестни общественици, несвързани с ангажименти към съпартизани. Известният наш обществен деец и министър в няколко правителства . Петър Пешев смята за дълг на царя да се намества с контрол и съвети към министрите.¹⁰

⁹ Джиров, П. Безпомощна България. Проблема и перспектива. За новата власт. С., 1928.

¹⁰ Пешев П. Историческите събития и деятели от навечерието на Освобождението ни до днес. С., Печатница "Либерален клуб", 1929.

1. "Да вземат мерки за строг контрол над чиновниците, които боравят с пари, да спрат милионите кражби; премахване разсипничеството на държавната хазна, от която се отпускат грамадни суми за несигурни тютюневи и други кооперации и синдикати, заеми и помощи;...да престанат облагодетелстванията чрез хазната на любимци.

2. Да турят край на фаворизациите, чрез които се създават излишни учреждения, служби, многобройни комисии, командировки по цял свят с баснословни дневни възнаграждения с цел да се ползват и богатеят, да се "позлатят" разглезените партизани и техните близки и далечни роднини.

3. Да се пресекат корупцията и спекулацията, които се вършат около търговете и доставките и т.н." Авторът привежда множество примери от пресата, например "...там се числи и г-жа К. от хайлайфа, която получава 8200 лв. месечно, навърта се около пишещата машина..."

Възражението срещу неефективността на демократичните институции в миналото е стигнало до отхвърлянето им, без да срещне активно обществено противодействие. Това "отменяне", "блокиране" на демократичните механизми се е възприемало мълчаливо като своеобразно "управленско действие", "корекция на плана", на демократичните институции в целесъобразна насока. Търновската конституция се суспендира в насока срещу парламентарните механизми. В преврата срещу правителството на Стамболийски участват основни партии (т.е. самите механизми се самоотричат), с техни видни представители: Смилов - национал-либерали, Казасов – широки социалисти, Стоенчев – демократи, Бобошевски – народняци, проф. Цанков – Народен сговор, водещи военни дейци – Лазаров, Вълков, К. Георгиев и т.н. Само в този случай антидемократичното действие и жестокото убийство на министър-председателя е предизвикало активно противодействие и възмущение, макар и безплодно. Следващо коригиращо събитие е деветнадесетомайският преврат с отмяната на дейността на партиите – също посрещнат без особени възражения; тук са и едноличните решения на монарха и т.н.

В тези събития се съзират:

- действие срещу неефективността на демократични институции;
- деморализиращо разделение на обществото по повод оценката на ролята на демократичните институции (при правителството на Стамболийски)
- нещо актуално погледнато от съвременни позиции – *активизиране на политическото действие, планиране и коригиране на плана на едни субекти на обществената сцена от други управляващи субекти; нежелание да се допусне своеобразната стихийност, неовладяност на развитието, което може да спъне гравитната енергия на нацията (или на тези, които се смятат нейни субекти); нежелание да се търпи нарушението на обществения договор, когато представителството на интересите на "демоса" се осъзнава като мнимо.*

Актуалният съвременен извод е: *обществото активно използва планирането, управлението на самото себе си в целесъобразна посока.*

Сега недоволството от управленската конфигурация намира израз в няколко направления:

1. Опасно недоверие към полезната роля на демократичните механизми - социологическите проучвания сочат следната тенденция: нежелаетелите да вземат участие в тяхното функциониране (изборите) са над 40%, а в някои случаи доближават вече 50%.

2. Колкото и монархическата институция да е анахронизъм в началото на XXI век, особено активните ѝ функции, немалко са нейните привържениците и тези, които виждат в нейно лице коректор на неефективността на демократичните институции. Ще бъдем смешни в очите на модерния свят, ако наистина смятаме да изправим недъзите на демократичните институции чрез активна роля на този авторитарен орган от миналото.

Анализът, основан на историческия метод, показва проблемната натовареност на мащабни демократични институции на управлението, на срастването им с негативната предприемаческа енергия, срещу която са призвани да се възпротивят, натовареност, която чрез отражението си върху социалната психология не заглъхва, а се пренася и продължава в наши дни. Този анализ сочи и поуката – необходимост от планиране и управление на процесите без робуване на идеологически спънки.

Каква реакция спрямо негативната енергия е адекватна сега? Какви форми на подкрепа на позитивната са необходими?

Реакциите спрямо негативната енергия са обективно обусловени от три фактора: първият е *обектът*, спрямо който се действа; вторият - *субектът*, който може да действа; третият е на реформата на обществото като актуална ситуация.

Известно е, че при демократичното общество субектът на действие включва както държавни институции, така и граждански инициативи, организиращи се в постоянни или временни форми. Настоящото, но и подхранващата го история показва, че светът не е еднороден в ролята на действащите субекти.

В САЩ например ролята на гражданските инициативи е била забележителна. Завладяването на Америка е станало под напора на мощна гражданска предприемаческа енергия, базираща се на собствените си организационни формирания и оставила трайни следи в социалното съзнание. Движението се на запад завладяващ керван създавал своя организация. Временните и постоянните селища също са проява на граждански инициативи и породена от тях организация. Държавата или е далеч, или е още със символично присъствие. Проблемите няма как да се решават освен чрез гражданска инициатива. Така е и с престъпността (негативната енергия). Щом се появи богатство, а при походните условия

такова изглежда и обикновеното имущество, започва да действа и негативната енергия за неговото присвояване. Още повече, ако следва безнаказаност. Спасението е в инициативата на заселниците: създава се полиция (в началото всъщност милиция) - общността избира един, дава му знак - изрязана звезда, нарича го шериф и му определя заплата. Едва по-късно шерифът става държавен орган, т.е. истински полицай. Но и сега в САЩ главният шериф на града и на други структурни единици се избира - той е подчинен на гражданската представа за целесъобразна личност. Действа пряката демокрация - гражданската инициатива.

И първият съд носи чертите не на развита нормативна система, а на стихийността на гражданското възмущение - съдът на Линч. Прояви на такива граждански образувания от миналото, вече с престъпни черти, са запазени и до днес - освен самоволния съд, тук е Ку-Клус-Клан и др. Сега в САЩ съществуват редица организации и институции, резултат от граждански инициативи, които се пораждат от наличие на проблем - често за решението му най-напред реагира личната инициатива, след това гражданската и държавната институции. Трябва да се подпомогне образователният процес, да се създаде здравословен начин на живот, да се реагира срещу тютюнопушенето, да се спре замърсяването на околната среда, да се помогне на деца без родители, на самотни майки, да се електрифицира район, да се вземат мерки срещу пожари и т.н. - създават се фондации, дружества, комитети на граждани. Дори в някои учебници по мениджмънт на САЩ има теми или подробни указания как да се организира една лична или групова инициатива, за да се стигне до реално въздействие върху социалната действителност: откриване на проблема, лична инициатива за решението му, търсене на съмишленици, изграждане на комитет, разширяване на финансовата основа за дейност на комитета, вербуване на общественото мнение, формиране на законодателна инициатива и т.н.¹¹

Често у нас, когато се говори за гражданско общество и граждански организации, те се разбират като начин на противодействие срещу държавните институции. Такава реакция са гражданските инициативи, създали "Гергьовден", "Каналето" и др. - антипартии или групи на партии на властта. Съществува тенденция към противопоставяне (а не към нормално коригиране) - от гражданската инициатива срещу държавното действие. В САЩ в Неделното баптистко училище децата дискутират например по темата "Полицаят - моя приятел". По този начин се прави опит не само за корекция, но и да се допълни това, което не може да даде държавното училище. Така САЩ се очертават като страна с ярко изявени (и исторически, и като съвремие) граждански инициативи - основа на либералната политика,

¹¹ Вж. например *Baird, Lloyd, James E. Post, John Mahom. Management. Harper Collins Publishers, 1990.*

създаваща поле на инициативите. Страна, в която и днес, "отгледана и като традиция", гражданската инициатива активно планира развитието.

На другия полюс на световната панорама са също мащабни величини - Германия и Русия. Държавата в Германия се ползва с много силна подкрепа. Респектът на германеца е преди всичко спрямо държавната и общинската нормативна система. Обединението на Германия през XIX век и създаването на съвременна държава идва "отгоре" - с желязната ръка на канцлера Бисмарк и обединителната роля на Прусия. Дотогава разпокъсаните германски държавици изглеждат мизерни на фона на големите европейски събития. Те доставят раболепно на завоевателя Наполеон основната част от човешкия материал на Великата армия в похода ѝ на изток. "Отгоре" са дошли и заповедите за войните, и големите обществени преобразувания. Днес германеца вярва на своята държава и очаква от нея - тя е "над всичко". Неговата увереност в мъдростта на държавните институции и държавниците е силна и се поддържа от всички партии и медии.

С някои изключения в Русия значимите събития и промени също са продиктувани "отгоре". Крушенията на величествените граждански инициативи (Пугачов, Стенка Разин) подхранват тези очаквания. Русия се превръща във велика държава с реформите на Петър I "отгоре". Великата естествена война срещу Наполеон е подхранена от могъща гражданска енергия, но организацията, водачеството на държавата и нейният авторитарен символ стават автори на победата. Освобождението на крепостните селяни от Александър II – царя-освободител, е също "отгоре". След гражданските вълнения и инициативи, завършили с Октомврийската революция, гражданските инициативи и реалните им роли заглъхват най-вече поради тоталния терор - физически и духовен. И в днешни дни либералната система в Русия не действа - тя изисква силна позитивна гражданска инициатива, а такава няма, не е "отгледана" от историята. Либерализмът означава отстъпване на терен на гражданската инициатива.

Сега България се намира в тази втора група въпреки началото на самостоятелното ни съществуване.

Гражданските инициативи се подхранват от липсата на държавност при робството, както и от взрива от ярки личности, които ги оглавяват: Показателни в това отношение са българските училища, настоятелствата на църкви, хайдушката съпротива и върхът - Априлското въстание. А много ли са народите, които имат такова мащабно гражданско дело, с такава организация като Съединението!

Разгромът на Сърбия и после на Турция доказват, че държавното вече действие е добило сила от мащабната народна енергия. Следват разочарованията - гражданската енергия и жертви не са дали очакван резултат. Войните и превратите засилват социалното недоверие. Следват поредица от събития, в които народът, гражданската воля и инициативи или отсъстват, или са бледи, заглъхват. Очакването е насочено към институциите

– ако не към демократичните, то към авторитарните. Гражданството става зрител на събитията. Това особено се задълбочава през социалистическия период. Форми на граждански инициативи се срещат в областта на културната самодейност или при одобряване на казаното "отгоре" (обикновено организирано). Ето защо и днес у нас няма подготвена генерация с предприемаческа култура. Колко голяма е ролята за това на отгледаното от историята, на идеологическите внушения, на вкоренените байганьовски максими за бизнеса като "келепир", "гяволлук", измами, за партиите като "маскари" и т.н.

Налага се следният извод от миналото: при слаба гражданска инициатива *силна роля трябва да играят държавните институции. Изглежда парадоксално, но в редица случаи те трябва и да инспирират, да подсказват гражданската инициатива (борбата с пожарите демонстрира това), да подтикват към гражданското предприемачество. Без тях либералните идеи са безплодни, те откриват място не за гражданата, а за негативната предприемаческа енергия.*

Освен историческите обусловености друг фактор, който обуславя ролята на субектите, управляващи предприемаческата енергия, е *специфичното състояние на реформи*. Като промени обаче реформите се реализират най-напред като дестабилизация на реда. Тя се констатира и при промените в СССР.

Историята показва, че всяка обществена система, дори и да съдържа нелогични елементи, след време се стабилизира. Защото за приемането ѝ действат и логични елементи. В СССР такива са изграждането на индустрия, на мощен икономически потенциал, на работни места, битов и образователен напредък. Като логичен елемент действа и насилствено наложената безалтернативност. Системата води борба за стабилизирането си и чрез елиминиране логиката на фактите – например медийна едностранчивост и заглушаване, които не позволяват сравнението с други системи. Подобно беше положението и у нас.

Стабилизацията на системата се извърши с приемането на нейните ценности, правила, институции, на предлагания от нея начин на живот. Самата безалтернативност принуждава да се приеме живот в определените рамки, да се извършва движение по "изкопаните канали". По такъв начин някои нелогични елементи на реда започнаха да изглеждат логични – например забраната за собствена истинска икономическа дейност, явният партиен егоизъм и т.н.

Този стабилен ред се постави под съмнение, а след това се отрече. Освободиха се енергии – и позитивни, и негативни. Още през първите години на перестройката в СССР беше констатирано увеличение на криминалността и на националистичните прояви. Невинаги беше ясно какво да се прави и със собствената позитивна енергия.

В България стана същото, но и със *специфика*:

Такава нейна форма беше лекомисленият подход към проблемите на реформата. Вече се забравиха първите “реформатори”, популяризирани и чрез медиите, които развиваха програми за шокова реформа, разчетени по месеци. Учени-икономисти даваха съвети как за няколко дни могат да се оценят предприятията и бързо да се продават. Очаровани от новите слова-абстракции, пропагандатори убеждаваха скептично настроените селяни колко бързо ще се изградят нови модерни фамилни стопанства. Съществуващото изглеждаше изостанало, миналото - ненужно, дори отвратително. Духът на негативизъм беше и *старт на негативна енергия*.

Друга мощна сила беше кариеризмът, необходимостта от успех в новите условия. Тоталитарната система определи главната форма на личен успех – растежа по чиновническата йерархия. В тази стълба бяха съсредоточени надеждите, още повече, че частната икономическа дейност беше забранена. Но доброто място на държавната трапеза беше за мнозина стар идеал, който получи размах при новите условия. Шеметните изкачвания към върховете станаха основна цел на амбициозни субекти.

Стартът на промените доведе до масово опразване на сцената на мащабни чиновнически и обществени кариери. За едни се откриха шансове, а за други – опасност да ги загубят. Условие за кариера стана принадлежността към новата тенденция на развитие, доказаната борба за нея. Времето на борба обаче – отрицание на съществуващото, със своите рискове беше отминало. Остана словесната борба – отрицание на вече миналото. То се превърна в главно средство за заемане на нов съвременен облик, доказателство за принадлежност към новата тенденция. Духът на отрицание стана вътрешна психологична потребност на устремилите се към политическата сцена. Той превърна негативния размах в норма заедно с насажданото лекомислие към промените.

Когато се търси обяснение за мащабното дестабилизиране и рушене на материални ценности, при което България няма равна в реформиращите се европейски страни, не се отчита психологическата предпоставка като обективен фактор. Причините се търсят само в изостаналото качество и ниската конкурентност на икономиката. Този огромен размах на негативна енергия обаче не може да се осъществи без подкрепата на неформалните институции, т.е. на нови поведенчески норми и представи за правилно и неправилно. Възникна някакъв ситуационен морал, в който започна да изглежда правилно не градивното дело, а рушащото отрицание. Освободената негативна енергия се стовари върху икономическата сфера и премина от размах на престъпността в негативизъм спрямо изграденото в социални дейности като наука, образование, здравеопазване, дори в основните религиозни организации. Разрушаването, а не съхранението на изграденото с мъки (макар и да е малко) доведе до това, че докато в началото на 70-те години България беше на 24 място по степен на развитост (по класациите на ООН), през 1997 г. е на 69 място. Отново станаха проблем

заболяванията от туберкулоза. Само за две години (1994-1997 г.) заболяванията от рак нараснаха от 18 000 на 23 000, рязко намалена консумацията на месо, мляко, плодове. Според меморандума на Световната банка от 7.III.2001 г. (по данни на КНСБ) българите работят за 2 пъти по-малко пари от съседите си в Югоизточна Европа. Страната се превръща от индустриална в аграрна. У нас в селското стопанство вече са заети 26.6% (1989 г. – 17%), в индустрията 29.1% и в услугите 44.3% от работещите. В страните от "първа вълна" за присъединяване към Евросъюза заетите в селското стопанство са 11.5%, а в индустрията - 35%.

Показателна е проявата на негативна енергия при необходимото реформиране на селското стопанство.

Ликвидацията на старите бюрократични структури (АПК, ТКЗС и т.н.) у нас се повери на *назначени* чиновници в ликвидационни съвети. С това фактически се узурпира конституционното право на собствениците да се разпореждат и да владеят своята собственост. По-важно е, че на най-заинтересуваните от съхраняването и умножаването на собствеността – собственика, беше отнета активната функция в реформирането и той беше превърнат в зрител на едно нецелесъобразно разпореждане със собствеността му. Логично е известното вече следствие – разруши се огромна база от производствени сгради, разпиля се техника, животните и производството за няколко години намаляха с 50% (броят на овцете - 3 пъти), напояваните площи от 12 млн. декара достигнаха до 450 хил., бяха загубени традиционни пазари.

За сравнение в същото време в бившата ГДР основната грижа беше реформирането на земеделието да се повери на най-заинтересуваните от успеха му – собствениците. Издаде се специален закон - Landwirtschaftsanpassungsgesetz, който повери процесите по преустройството на ТКЗС (ЛПГ) именно на тях в лицето на общото събрание на съществуващите стопанства. Външни лица не само не можеха да присъстват, но нямаха право и да правят преки предложения – това можеха да направят чрез член-кооператор, който се съгласи да го внесе от свое име. Вместо нашия технологически срив, с разбитите блокове и "ферми" с по 1-2 крави, едрото производство под формата на кооперации, ООД, АД и фамилни ферми се съхрани и премина на по-високо равнище. На градивната енергия беше дадена законодателна подкрепа.

Очевидно е, че реформата, промените у нас трябваше да се *управляват разумно, да се планират към определена цел*. Но в противоречие с тези обективни потребности една от водещите максими беше за "оттегляне на държавата". Отначало беше добре казано - оттегляне от тази роля (като дял) в икономиката, която съществуваше през социалистическия период. По-нататък оттеглянето стана и в типични области на държавното действие. Предпоставка за това бяха модните идеи на либерализма, на "свободното пазарно стопанство и действието на пазарните

сили", на предоверяването на тези сили. В тази връзка съществена роля изиграха два фактора.

Слабостите на субективния фактор, заел водещи позиции на обществената сцена. Негово продължение беше *подражателството*. Привлекателността на САЩ като най-успяла икономическа система доведе до копиране на неговите икономически идеи независимо от разликата в условията. Подражателство бяха призивите за държавно оттегляне и либерализъм, в земеделието - фамилните ферми като изход от бюрократичните образувания АПК, ТКЗС; в образованието - Законът за автономия на ВУЗ. Достатъчен пример е проследяване последствията от този закон. Той не повиши самоотговорността, но подхрани специфична университетска корупция: откриване на образователни форми, повечето фалшиви (филиали), изнесено обучение, форми "ментета" с "шпагат професори", с по няколко учебни стаи като оборудване. Акредитацията на ВУЗ всъщност е коректив на Закона за автономия.

У нас обаче съществува не само подражателство на неадекватни идеи, но и липса на такова, ако безсилието на елита не може без него. Защото в противовес на идеите за оттегляне на държавата и свободно действие на пазарните сили водещи позиции в развитите икономики заеха идеите за нова роля на институциите изобщо. Налице са анализи и нови понятия, които наистина трябва да вземем предвид при търсене на решения.

Оценката на институциите в съвременната икономика доведе до създаване на цели направления в икономическата наука. Още в началото на XX в. като налагащо се понятие от американските икономисти (Веблън, Комънс, Митшел) беше въведен *институционализмът*. Той набляга на динамичността на икономиката пред нейното равновесие, върху такъв ход на икономическите процеси, който се определя не само от пазарните сили, но и от институциите.

Към 1985 г. Уилямсон¹² въведе понятието "транзакционна икономика" и даде насока на научното направление "нова институционална икономика". Като свойства, характеризиращи транзакциите, той посочва тяхната масовост, но и несигурност, провокираща активната роля на институциите.. Уилямсон разкрива два източника и два вида несигурност:

1. *Статистическа* - състои се в непълните обективни знания за действителността около нас. Дължи се на недостатъчна информация и на субективни слабости на човека. Тя обаче може да се ограничи чрез по-добро изучаване на действителността, чрез набиране на опит.

2. *Стратегическа* - заложен е в масовата зависимост на предприятията едно от друго, във възможността от опортюнистично поведение на партньорите, на субектите, с които предприятието е в досег.

При т.нар. "неокласически егоизъм" субектите в икономиката развиват дейност, за да задоволят своите собствени, егоистични интереси. Те обаче

¹² *Williamson, O.E. The Economic Institutions of Capitalism. New York. et.al., 1985.*

действат постоянно в рамките, очертани от нормативната система в различните ѝ форми - законови, морални, поведенчески, и спазват споразуменията за легитимни отношения. При *опортюнистичното* поведение стопанският субект използва "нелегитимни и нелегални методи". Той действа *срещу споразуменията или стига до открита криминалност*.

Още през 1937 г. Куз набляга на увеличаването на "организационните разходи" като средство за намаляване на несигурността и успешно използване на пазарните механизми. В този период нараства ролята на "институционалната защита", на "ефикасните институции" (Уилямсон). Икономическо средство за това са договорите и споразуменията, т.е. такива форми на отношения, които се базират на подкрепата на държавната институция, а в широк смисъл - на общественото договаряне и доверяване. "Новата институционална икономика" е икономика на институционалните норми, които поставят рамкови условия за социално поведение на субектите. Тук са: неформалните ограничения - нрави, морал, и формалните (т.е. санкционирани от държавни институции) - закони и др., както и инструментите, осигуряващи реализирането на институционалните предписания. С участието на германски и американски изследователи се разви направлението "*конституционална икономика*", която е част от теорията за новата институционална икономика. Дител¹³ различава *фундаментални институции*, определящи поведението на стопанските субекти, например чувството за справедливост, и *вторични институции* - законите. Първите "еволюират и оказват намалено въздействие" върху поведението, докато вторите увеличават значението си. Културата на икономическия живот се развива стабилно, когато двете институционални форми са в единство. За да се илюстрира рязкото нарастване на ролята на държавните институции, в известния курс по мениджмънт на Бостънския университет анализират промените в компанията "Форд". При нейното основаване от Хенри Форд-старши е имало само един антитръстов закон и при това "на книга". Не са съществували трудови закони за съюзите, заплатите, пенсиите и т.н., които ангажират предприятието. В края на 70-те години на века при внукът Хенри Форд II антитръстовият закон се е превърнал в множество закони - за конкуренцията, за ценообразуването, придобивките, сливанията, за синдикалните съюзи, контрола на заплатите, часовете работа и трудовите условия, за охрана на труда, за дискриминацията, за данъците, за продажбата на камиони, за печалбата, за размера и теглото на колите, типове двигатели, консумацията на гориво, за отпадъците на заводите, за шума, за защита на клиентите. Или общо 18 строго действащи закона срещу един "на книга".

¹³ Dietl, H. Institutionen und Zeit. Tübingen, 1993.

Социологическата мисъл (Цихе¹⁴ и др.) отбелязва динамиката на ценностите - намаляване рамковата роля на такива стари добродетели като коректност, пестеливост, трудолюбие (близки до фундаменталните институции) и др. и увеличаване на ценностите на свободното време. В резултат от промените възникват негативни изменения в практически реализираните неформални институционални норми, изискващи по-силна роля на вторичните институции.

Впечатлението е, че практиката на стопански развитите страни поставя тежестта върху подкрепата на гражданското предприемачество върху борбата с крайните екстремални прояви на негативната енергия, на откровените престъпления. Срещу тях са създадени мощни съвременни институции като Интерпол и интернационални действия срещу престъпността. Това е очевидно при борбата с наркотрафика, националния и международния тероризъм, организираната, индивидуалната, икономическата и патологичната престъпност. Институционалните форми на борба с обикновените субклинични "тихи" прояви на негативната енергия съществуват например в законодателството за защита на конкуренцията (антитръстово), в данъчните полицейски функции и др. Интернационалните форми тук също се изграждат - например Генералната дирекция IV на ЕС в Брюксел за защита на конкуренцията, ГАТ и др.

Ако приемем, че активната гражданска инициативност е исторически продукт, то при сегашната ѝ недостатъчност у нас нещо трябва да запълни липсите. Да се осланяме на подражателството, означава да се осланяме на несъществуващи сили.

От изложеното следва, че факторите, които обуславят повишена роля на институциите на държавата с участие на общините, са:

- историческото наследство, това, което е отгледано от миналото и завещано като препоръка; принадлежността на страната ни към онази група страни, при които решаването на мащабни социални проблеми се е извършвало с активна роля на държавни институции;
- етапът, в който навлиза светът на развитите пазарни икономики – етап на "институционализма" на "трансакционната икономика", на "конституционалната икономика";
- състоянието на дълбоки реформи сега, поуките от рушителните процеси и тягостни неуспехи, от силно проблемния характер на промените – доминиращ фактор, защото е най-съвременен.

Нашата икономическа (но и социологическа) литература се обогати с най-новата книга на Васил Манов "Уроците на българския преход".¹⁵ Отдавна

¹⁴ Цихе, Й. Доклад на научна сесия по случай 125 г. на Технически университет – Мюнхен, 25.VI.1993.

¹⁵ Манов, В. Уроците на българския преход – за стратегията на бъдещи реформи, развитие и реструктуриране. С., "Сиела", 2001.

обществеността в страната очаква мащабен отговор на въпросите: какво стана в България през тези 10-11 години на реформи; какво трябва да се извърши; накъде да вървим? Отговорите на В. Манов са категорични, на много места - безпощадни: "Липсата на основни закони за функционирането на една пазарна система, шоковият характер на първите стъпки на реформата в обстановка на разпадане на държавни структури и системи на контрол поставиха нововъзникващите пазарни субекти в обстановка на *пазарна джунгла*. Икономическата реформа започна (а до голяма степен продължава и сега) без солидна правнонормативна основа" (с. 40). И по-нататък: "Не пазарният механизъм, подпомаган от държавата, а насилието от страна на родените от условията на пазарна джунгла силови групировки станаха водещия механизъм на взаимодействие между икономическите субекти, между кредитори и кредитирани; между продавач и купувач; между конкуренти. Създадените в условията на пазарна джунгла силови групировки влязоха в симбиоза с икономически групировки, много често появили се по криминален път, с организираната престъпност и започнаха да трупат капитал чрез спекулативни и контрабандни операции – с алкохол, гориво, цигари...оръжие..." Авторът изтъква голямата роля на планирането, на управлението на процесите на реформи, на необходимостта от обсонационална стратегия на реформата и развива нейни елементи. Той обосновава своите тези не само чрез анализа на българската действителност, но и чрез изводите и препоръките на водещи имена в теорията и практиката на реформирането.¹⁶

Реформирането е състояние на активизиране на обществото, на икономическите субекти. Старите рамки, които насочват активността навреме или преждевременно, се разрушиха или от тях остана малко, което може да управлява целесъобразно активността. Възгледите за регулиране на процесите се сведоха до антипод на старите, в много случаи до "всепозволеност". Те освободиха терен, от който се възползваха субекти на негативната енергия. Това състояние вече доведе до значителна обезценка в очите на обществото на съд, прокуратура, следствие, Народно събрание, партии. Хората не могат да разберат безнаказаността на престъпленията и на неприемливо за обществото правно поведение като израз на човешки права. Има дълбока истина, която всеки общественик би трябвало да разбира, а именно:

Основният фактор, мотивиращ поведението, е най-близкият интерес на човека – личният. Освобождаването на енергия означава използването ѝ преди всичко за удовлетворяване на този притегателен, претендиращ фактор – интереса. Той не може да бъде елиминиран, на него се крепи

¹⁶ Вж. от сесията по случай 125-годишнината на Мюнхенския университет: Рийч, Р.: "Идеята за "свободния пазар" извън законите и политическите решения, които го създават, във всички случаи е чиста фантазия", с. 112; Мацумото, К., с. 120, Данцинг, Дж., с. 127; Бжежински, Зб., с. 128 и т.н.

икономическата динамика и социалното развитие на човечеството – това е класическият егоизъм, елемент на биологичната жизнеспособност. Реформи и обществени устройства са успявали, защото чрез институциите са *изграждали висока степен на тъждественост между класическия личен егоизъм и обществения интерес*. На това са подчинявани и механизмите на печалбата и загубата: който действа в интерес на обществената цел, той печели, и обратно. Несъмнено е, че стратегията на реформата трябва да формулира мащабната цел като национално единодушие и конкретни пътища, канали, норми, рамки, в които масовото, активното поведение, основано на егоизма, на мотива “за себе си”, се отъждествява с нея. Така егоистичната енергия се трансформира в позитивна.

Тези цели на стратегията се постигат на базата на мащабни форми на обществено-политическото поведение:

1. Законодателно нормотворчество, което канализира отприщаната енергия и изгражда тъждествеността между целите на реформата и частните интереси на икономическите субекти.

2. Рационализиране на инструментариума, т.е. дейността на органите, които реализират нормите и осигуряват необходимото поведение на стопанските субекти.

3. Посочените потребности се превръщат в част от политиката на държавата. В различни периоди тя има своята специфика на базата на съчетание на три нейни инструмента:¹⁷

- политиката на създаване на определен, целесъобразен *ред в икономиката* на базата на необходими за дадената ситуация закони;

- политика на *управление на процесите в икономиката* – например паричната и кредитната политика, тази на целесъобразна приватизация и използване на чужди инвеститори;

- *структурна политика*, която е намеса в икономиката и цели да повлияе във формирането на вертикални и хоризонтални производствени структури. Алокационната политика – в частта си на разпределение на ресурсите, прехвърля средствата към важни за икономиката отрасли. Субсидират се например рудодобивът, корабостроенето, селското стопанство; държавата и общините субсидират театрите (стойността на входните билети в Германия покриват до 25-30% от издръжката на постановките), детските градини, училищата и т.н.

Нова форма на активизиране публичната сфера е пренасочване на дейността на общините. Вместо сравнително пасивната т.нар. *нормативна* функция (разрешения и контрол на строежи, събиране на данъци и т.н.) център става тази на *услугите*. Общините поемат активни дейности по привличане на инвеститори, оказване на съдействие за развитие на бизнеса,

¹⁷ Hieber, F., S. Brandle . Unternehmensführung und Marktwirtschaftliche Rahmenbedingungen. Verlag Wissenschaft. Praxis, Berlin , 1996, 80-83.

икономически и юридически консултации в стартовия етап на дейността, търсене на бизнес-партньори в цялата страна и чужбина. Тези нови функции заемат все по-голямо място в програмите на образователните институции по администрация (например във Висшето специално училище по администрация, Лудвигсбург, Германия).

В различните етапи на развитие тези политики на държавите в ЕС имат различна определеност и съчетания. Очевидно е колко далеч беше нашата практика от тези политики на институционално управление.

Ако една основна политика – стратегия на реформата, вече може да се очертае по примитивния метод на “опита на грешката”, то не трябва да се подценяват някои нейни мащабни въплъщения в детайли.

1. Такъв детайл сега е мащабна политика на осигуряване на продажбите. Тя може да се открие още в стартовия период на реформите, например в Чехия, Унгария и др., които не само запазиха пазарни територии в бившия СССР, но разшириха продажбите например на вина, зеленчуци и др., от които ние абдикирахме. Търговията на Запад също беше оставена без държавна организация и подкрепа от опитни търговски представители в посолствата, които бяха ликвидирани. Тук отново беше проявено лекомислие – очакваше се, че частният предприемачески интерес ще доведе до бързо и агресивно завладяване на пазари. Като че ли става дума за опитни мениджъри като тези на “Сименс”, “Бош”, “Форд”, “Митцубиши”, които наистина нямат нужда от чиновниците в посолствата и представителствата, а не за нововъзникналите ни и неопитни частни предприемачи. За няколко години износът на традиционни земеделски продукти за Австрия се намали 7 до 10 пъти и т.н. Това е детайл от наивната свръхвяра в ефективността на частния интерес и пазарните сили.

Мащабна политика на увеличаване на износа би трябвало да се реализира от съответните министерства, съвместно със заинтересувани браншови организации на фирми, кооперативни съюзи и камери. Необходимо е те да обхванат проучването на пазари, рекламата и подпомагането на контакти. От особено значение са мерките по адаптиране на наши перспективни производства към претенциите на международния пазар. Тук се включват мероприятия по информиране и стимулиране чрез маркетингови, мениджърски и технологични курсове и конференции, чрез които пазарната претенция намира вътрешна реализация в цялата верига – избор на продукт, технологични нормали, опаковки, реклами, транспорт, кредити, международно коопериране и т.н. Тогава може да се очаква решение на проблемите на доходите, заетостта, пазара на земята и т.н. Съзерцателното очакване, уповаването само на движението на пазарните процеси към добро трябва да се замени с институционална, гражданска и икономическа инициативност – форма на политиката на изграждане на ред и управление на процесите.

2. Незадоволително формирана стратегия има приватизацията. На думи се декларира, че колкото по-бързо производствените мощности

преминат в частни ръце, толкова по-скоро ще се стигне до по-ефективното им използване. Очевидно е както самодоволството от “бързите” продажби, така и слабата грижа за защита на националния интерес - катастрофалният резултат с БГА “Балкан” е добра илюстрация. Лекомислената свръхвяра в *бърза приватизация* може да се открие и при “приватизацията на парче”, при която се изкупи най-доброто, а за държавата остана негодното; или при прибързаното прибягване до ликвидацията и т.н. Подминаваха се предупрежденията на видни чуждестранни специалисти (а нямаме ли собствен разум, за да разберем най-обикновеното), че чуждестранният инвеститор, купувачът на национално богатство прави това в свой интерес; че частният интерес, на който се крепи икономиката, не може да добие социална насоченост без управлението му и не може користи мотиви да доведат до обществено добруване без канализирането им в посоката на социалните цели. Всъщност приватизацията реално е бавна, дори колеблива, но прибързана – доказателство са сравненията с други реформиращи се страни и неуспешните сделки.

Твърде различна е политиката по отношение на финансовите цели на приватизацията. При нас тя е предимно приход в бюджета и добива главно консумативно потребление. По този начин богатството като национално притежание се самоизяжда. Доверието е отново само в социалната роля на частното предприемачество (несъмнена при умела институционална насоченост). В бившата ГДР е обратното – на приватизацията се гледа като на скъпо за държавата мероприятие. За да се продадат обектите по-изгодно и да се увеличи бъдещата им ефективност, държавата извършва модернизацията им и своеобразно “саниране”.¹⁸

Страната ни се намира в отговорен период на реформи. Той отприщи могъщи сили – и градивни, и рушителни. Доколко ще се ограничат рушителните и ще се създадат условия за размах на градивните, зависи от институциите - от парламент, правителство, съд, прокуратура, полиция, от всички механизми на демокрацията. Вече е очевидно – обществената оценка за тяхната роля не е висока. Увеличаващата се гражданска активност у нас все повече добива една специфика – като възражение срещу незадоволителната роля на държавните власти, срещу безплодни противоборства, които блокират демократичните институции. Очакването за по-активно управление на социалните и икономическите процеси от институциите намира основание не само в етапа на реформи на страната ни. Основание са поуците от нашата история, идеите и практиката на модерния свят.

30.XI.2000 г.

¹⁸ Бернд Фрайер – Организационни и икономически проблеми на санирането и повторното използване на индустриални площи, разположени в градски зони – дисертация – СНСОИ при ВАК-февруари, 2001.